

³¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., 1992. – С.14.

³² Див.: Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI–XVII ст.). – К., 1998. – С.115–119.

³³ Okolski Sz. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w roku 1637, miesiąca grudnia. – S.65, 66; *Idem*. Kontynuacja dyaryusza wojennego. – S.193.

³⁴ Див.: Крип'якевич І. З козацької сфратістики. – С.4–14.

³⁵ Ян III Собеський до С.Куницького, без дати // Biblioteka Ossolińskich. – Rkps. №248.I. – S.172; Без дати // *Ibid.* – S.179.

Based on sources considered Zaporozhe military stamp depicting the coat of arms Zaporozhe troops from the middle 1590's to late 1630's. Proved that the fundamentals Zaporozhe Sigillographies and heraldic traditions were laid end XVI – in the first decades of XVII century. During this time troops Zaporozhe as a political institution was first known to sources Sigillography the military depicting a Cossack, military musket and sword. Focus on the study of heraldry symbolism figures in the arms of Cossack troops Zaporozhe.

О.О.Ковалевська*

ПЛАН ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ НІКОЛЯ ДЕ ФЕРА 1714 р.

Стаття представляє авторську версію історії створення плану Полтавської битви авторства відомого французького картографа Ніколя де Фера. Подано два варіанти віднайденого джерела, яке з середини 1950-х рр. і до недавнього часу вважалося втраченим.

Полтавська битва 1709 р., безсумнівно, стала кульмінаційною подією не лише українського походу Карла XII, але й усієї Великої Північної війни 1700–1721 рр. Фінал бою під Полтавою визначив як результат кампанії, так і кардинальним чином вплинув на подальший історичний розвиток країн-учасниць протягом наступних століть. Відтак закономірно, що ця подія стала предметом дослідження й увічнення у творах літератури, мистецтва, а також картографічних матеріалах.

Одну з перших спроб наукової фіксації, опису та систематизації наявних креслень, планів, схем та гравюр, які відображали події Полтавської битви, здійснили члени створеного 1898 р. у Санкт-Петербурзі «Общества ревнителей военных знаний» – офіцери В.Борисов і О.Носков. Результати своєї праці під назвою «Опис планів, карт і гравюр Полтавської битви» вони опублікували на шпальтах ювілейного збірника, вихід якого у світ був приурочений до 200-річчя перемоги Петра I під Полтавою¹. Ініціатива членів зазначеного військово-наукового товариства щодо виявлення, опису та аналізу всіх наявних картографічних матеріалів, присвячених Полтавській битві, а також їх досвід у цій справі були підтримані та застосовані професійними вченими лише через 50 років. Наслідком чого стали статті Л.Гольденберга – «Картографічні джерела» (в ювілейному збірнику до 250-річчя битви під Полтавою²) і «Неопублікований “План знаменитої Полтавської битви”»³. Описуючи наявні картографічні джерела, виявлені у фондах №192 Центрального державного архіву давніх актів і №456 Центрального державного військово-історичного архіву, Л.Гольденберг згадав про, як вважалося на середину 1950-х рр., уже втрачені креслення та плани битви, серед яких, зокрема, були плани Н. де Фера й Л.Алларта⁴. Окрім того, виявилось, що Людвіг Ніколай фон

* Ковалевська Ольга Олегівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: o_kovalevska@mail.ru

Алларт⁵ був автором двох рукописних креслень, одне з яких стало основою для плану, складеного Петром I (ілюстр.1), а друге – для планів П.Гюссона (ілюстр.2), Ф.Леопольда (ілюстр.3)⁶ та Н. де Фера (ілюстр.4). Саме цей рукописний план був описаний В.Борисовим та представлений у додатку 5 згаданого вище збірника 1909 р. (ілюстр.5).

Аналіз усіх чотирьох планів (Л.Алларта, П.Гюссона, Ф.Леопольда, Н. де Фера) підтверджує їх схожість. Серед основних деталей, які були спільними для них, але не збігалися з планом Петра I (ілюстр.1) та рештою похідних від нього – кількість і розташування редутів⁷, форма та розміри ретраншементу⁸, укріплення російської армії на лівому березі Ворскли, наявність врізки із зображенням подій під Переволочною⁹ та деякі інші.

Як стверджував у своїй статті Л.Гольденберг, наслідуванням планів Л.Алларта, П.Гюссона, Ф.Леопольда, а також Н. де Фера, що вже на середину 1950-х рр. вважався втраченим¹⁰, був виявлений пізніше «План славетної битви в околицях Полтави в Україні меж арміями його царської величності Петра I, царя Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня / 8 липня 1709 р.» (1730-ті рр.) (ілюстр.6). Автором його був інженер-архітектор географічного департаменту Академії наук Христоф (Христофор) Якоб Шварц, відомий своєю діяльністю з копіювання та складання карт (1728–1738 рр.). Усі написи виконано німецькою мовою. Масштаб – близько 200 сажнів на дюйм. Виготовлений в яскравих кольорах план має святковий вигляд. Картуш заголовку прикрашає композиція з прапорів, гармат та лицарських обладунків.

Дуже близьким до попереднього є також ілюмінований кольоровими фарбами «План знаменитої Полтавської битви, яка відбулася між арміями їх величностей царя Петра I та короля Швеції Карла XII 27 червня 1709 р., в якій шведи були повністю розбиті або взяті у полон, і сам король ледве врятувався у володіннях Високої Порти, у Бендерах»¹¹ (ілюстр.7). На думку Л.Гольденберга, він був створений у часовому проміжку від 1714 р. до середини XVIII ст. Розміри плану – 42,2 x 62,7 см, лінійний масштаб у сажнях. Його зміст розкривав особливості місцевості та події, що передували Полтавській битві. Він також відбивав основні моменти її першого етапу – бій на редутах. Завершальний етап на даному плані показано дуже лаконічно, але виразно – окремою позначкою вказане місце, де було взято у полон генерала Реншильда, а також маневр шведів у напрямку на Переволочну (самі ж події на переправі не відображені, хоча на кресленнях Л.Алларта, П.Гюссона, Ф.Леопольда та Н. де Фера, які наслідував автор «Плану знаменитої Полтавської битви ...», вони є).

Отже, виявилось, що існує щонайменше дві групи креслень чи планів Полтавської битви, які відрізняються між собою. У першій як джерело використано план Л.Алларта під назвою «Бойові порядки»¹² та похідний від нього план Петра I 1709 р. Друга, до якої належали плани П.Гюссона, Ф.Леопольда, Н. де Фера, Х.Я.Шварца та «План знаменитої Полтавської битви...», базувалася на нередагованій царем схемі авторства того ж таки Л.Алларта. Кожна з цих груп має свої переваги та вади щодо відображення подій 27 червня (8 липня) 1709 р. Недарма зарубіжні військові історики XVIII ст. намагалися їх об'єднати. Зокрема, ще 1720 р. К.Вейланд видав план битви, в якому вдало поєднав дані двох першоджерел, тобто креслень Л.Алларта – нередагованого Петром I (ілюстр.5) і з власноручними правками царя (ілюстр.1). Із плану Петра було запозичене зображення укріпленого табору біля села Яківці, а також система редутів передової позиції, а з плану Л.Алларта – ліво- та правобережні укріплення супротивників при облозі Полтави. На вміщеному в «Історії Карла XII» Г.Адлерфельта плані 1740 р., що був копією креслення Петра I, ще додавалося зображення комунікаційних ліній та інженерні споруди на берегах Ворскли, зведені під час облоги шведами міста¹³.

Нещодавно, у процесі роботи над даною темою, на інтернет-порталі Національної бібліотеки Португалії¹⁴ нами було виявлено план 1714 р.¹⁵ під назвою «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р. між арміями його величності короля шведського Карла XII і його царської величності Петра I, імператора великої Росії, що по-народному називається великим князем Московії» авторства Ніколя де Фера¹⁶ (ілюстр.8). Цей документ, який вважався втраченим, є надзвичайно важливим і цікавим джерелом як до відтворення подій під Полтавою 1709 р., так і до історії їх відображення у картографічних творах початку XVIII ст.¹⁷

Автором плану, як зазначено в легенді, був відомий французький картограф і видавець Ніколя де Фер (Nicolas de Fer; 1646–1720 рр.) (ілюстр.9). За своє життя він створив понад 600 географічних карт, описів і планів міст Франції, її провінцій, інших країн, а також морських комунікацій.

Довгий час вважалося, що єдиним витвором майстра, пов'язаним із територією Російської імперії, був «План нового міста Петербурга, складений Н. де Фером, географом його католицької величності, у 1717 р.» (ілюстр.10). Джерелом, на підставі якого був створений цей план, очевидно, стали відомості, отримані Н. де Фером під час перебування російського монарха у Франції (1717 р.). Таке припущення можна зробити на підставі опису візиту царя до Парижу, в якому, зокрема, повідомлялося, що 13 травня того року Петро I мав приватну зустріч із королем Франції Людовіком XV. Під час аудієнції він на складеній географом Делілем карті Московії показував, в якому саме місці планує з'єднати Волгу з Доном, сполучивши, таким чином, басейни Каспійського та Чорного морів, а також шлях, яким вів свою армію під Полтаву¹⁸. 6 червня 1717 р. російський цар запросив до себе Деліля, мав із ним довгу розмову, і для кращого розуміння останнім масштабів своїх володінь розпорядився принести дві створені за його наказом рукописні карти¹⁹, з якими й ознайомив співрозмовника. Цілком можливо, що саме через Деліля Ніколя де Фер отримав інформацію та певні зображувальні/картографічні чи описові джерела, на підставі яких він згодом виконає план нової столиці Росії²⁰. Водночас можна припустити, що королівський картограф був особисто присутній на згаданих зустрічах (хоча з їх опису це і не випливає).

Таким чином, виявлений план Полтавської битви викликає ще більший інтерес, адже саме він, як видається, був першою за часом створення картографічною роботою майстра, пов'язаною з теренами, де він особисто ніколи не бував. На жаль, у даному випадку нерозв'язаним залишається питання про інформатора Н. де Фера, або джерела, якими він користувався. Можна припустити, що автор креслення був знайомий із планом битви, доданим до «Докладної реляції про головну баталію між військами його царської величності російського і королівської величності шведського, що відбулася неподалік від Полтави», тобто планом Л.Алларта – Петра I (ілюстр.1). На користь цього припущення говорить те, що Петро I намагався якнайшвидше повідомити європейські країни про свою перемогу. Однією з перших він вирішив поінформувати Республіку Об'єднаних провінцій (Голландія). Російський посланець А.Матвеев передав цю інформацію разом із латиномовним текстом підписаної шведами капітуляції до Генеральних Штатів (парламенту) республіки²¹. Складену самим царем у день битви «Реляцію» у Голландії переклали французькою мовою і видали як окрему брошуру. Трохи згодом був надрукований план битви, який викликав непідробний інтерес у країнах Європи. Тут досить вичерпно передавалися топографічні особливості місцевості з докладним описом пунктів дислокації підрозділів обох армій. А.Матвеев подбав про те, аби всі найбільш цікаві подробиці битви, спеціально доставлені йому з головної квартири кур'єром, голландські гравери перенесли на мідь. Про свою роль та ініціативу у цій справі листом від 11 (22) жовтня 1709 р А.Матвеев поінформував віце-адмірала російської служби Корнеліуса Крюйса²².

Замовлення російського посланця було досить швидко виконане, про що свідчить факт зберігання у приватній бібліотеці Петра I видрукуваного плану 1709 р. з реляцією та поясненнями голландською і російською мовами, пізніше передано до архіву міністерства закордонних справ. Незабаром після появи голландського варіанту плану він був виданий німецькою, хоча ім'я гравера подавалося мовою оригіналу: «Jakob Keyser, fecit». Цей німецькомовний варіант також був надісланий Петру I і зберігався разом із голландським. Усього таких аркушів із планом та «ордером дебаталії» було замовлено десять. На одному з них Петро I власноруч підписав: «План Полтавської битви 1709 р.». Пізніше цей аркуш був доданий до опублікованої в Санкт-Петербурзі у 1713 р. «Книги Марсової»²³, і вважався одним із найдокладніших та точних планів битви. Натомість у Голландії, у Гаазі, було видано ще одне креслення Полтавської битви великих розмірів – «План знаменитої битви, що відбулася в околицях Полтави в Україні між арміями його царської величності Петра I, імператора великої Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня (8 липня) 1709 р.». Автор – П'єр Гюссон – усі пояснення виконав французькою мовою (ілюстр.2). Як уже згадувалося, джерелом цього плану була передала Петром I схема Л.Алларта (ілюстр.5). Це креслення доставили Петру щойно воно було надруковане, про що також повідомляв у своєму листі до віце-адмірала К.Крюйса А.Матвеев. Отже, саме голландці виконали замовлення російського царя на створення перших планів битви. Ураховуючи той факт, що при Петрі I під час бою під Полтавою перебував голландський гравер Петер Пікарт, який згодом відтворить події того дня у художньому мідьориті, можна вважати, що голландці взагалі були першими, хто поширив світом схематичне зображення Полтавської битви.

Однак, ці факти не дають однозначної відповіді про джерела праці Ніколя де Фера. Навпаки, стає очевидним, що при наявності франкомовних описів битви, опублікованих ще 1709 р., та кількох планів, гравірованих у Голландії і Пруссії до 1714 р., картограф скористався ще якимось, поки що не виявленим, джерелом неросійського походження.

Якщо зіставити плани битви 1709 р. (ілюстр.1) та Н. де Фера 1714 р. (ілюстр.8), то можна помітити суттєві розходження. Серед найбільш значних – дислокація і форма укріпленого табору росіян. На кресленні Н. де Фера чітко видно, що він розташовувався на високому, обривчастому березі Ворскли, чого не можна побачити на плані 1709 р. Натомість, у Н. де Фера досить складно розрізнити ділянку відкритого поля завширшки 1–1,5 км, із фронту та лівого флангу обмежену лісом і вибалками. Саме у цьому місці, де був єдиний зручний прохід до Полтави, Петро I наказав збудувати 6 редутів. На плані 1709 р. ці польові укріплення чітко проглядаються. Натомість у Н. де Фера вони губляться на узбіччі лісу, до того ж їх тут не 6, а 5. Слід погодитися з думкою Л.Гольденберга, висловленою щодо зображення на аналогічних картосхемах Л.Алларта – Х.Я.Шварца (ілюстр.5, 6), що саме за такого розташування редутів узагалі втрачається їх призначення – прикриття відкритої рівнини між Будищанським та Яківчанським лісами. Відомо, що Петро I наказав збудувати дві лінії редутів – фронтальну із шести і перпендикулярну до неї з чотирьох фортифікаційних споруд. На плані 1709 р. (ілюстр.1) це чітко видно і навіть спеціально відзначено ті два недобудованих редуту, якими заволоділи шведи. У Н. де Фера ця лінія редутів узагалі відсутня. Пояснень може бути декілька – від необізнаності картографа у питанні польової фортифікації, неправильно визначеного масштабу креслення, що не дозволило «втиснути» ще чотири укріплення, сліпого наслідування першоджерела до викривлення відомої йому інформації чи з будь-якої іншої причини.

Натомість численні дрібні помилки та неточності у відображенні подій під Полтавою, що їх припустився Ніколя де Фер, компенсуються розлогим франкомовним описом битви, уміщеним у нижній частині плану²⁴. Тут, зокрема, пові-

домляється, що «у місяці червні 1709 року його шведська величність особисто привів свою армію на кордони між Польщею та Московією (в описі битви Н. де Фер послідовно вживає «Московія», «московіти», а не «Росія», «росіяни» – *О.К.*) й узяв в облогу Полтаву, місто на Волині [sic!], у країні козаків, що розташоване на річці Ворскла, яка впадає у Борисфен біля Переволочни». Далі повідомлялося про кількість військ, що були у розпорядженні обох сторін, про початок бою і дислокацію окремих шведських підрозділів. Наводячи відомості про втрати армії Карла XII під Полтавою, Н. де Фер, вірогідно, спирався на згадувану «Реляцію», перекладену французькою мовою, адже відомості, подані у ній та в описі битви на кресленні Н. де Фера дуже схожі. Так, згідно з офіційними даними «Реляції», втрати шведів під Полтавою становили 8619 осіб убитими. У Н. де Фера подано – 8000 загинув. Про те, що картограф використовував саме це джерело інформації, свідчить речення: «Судячи з описів цього дня московітами, вони вважають втрати шведів такими, що сягають 8000 осіб убитими й 2972 – полоненими». Далі Н. де Фер наводить прізвища найбільш відомих шведських воєначальників, котрі опинилися в полоні: князь Віртемберзький, граф Піпер, генерали Реншильд, Шліппембах (Шліппенбах), Штакелберг, Гамільтон та інші (у тому числі 4 полковники, 6 підполковників, 4 майори та 22 капітани). Переможцям, згідно з описом Н. де Фера, дісталися 4 гармати, 4 пари литавр, 137 прапорів і штандартів.

В описі битви та її результатів, поданому Ніколя де Фером, не менш цікавий фрагмент про переслідування шведів та переправу короля Карла XII біля Переволочної: «Залишки цієї армії переслідував князь Меншиков та кілька інших московітських генералів, які настигли її на берегах Борисфена 10 липня у Переволочни; вони (тобто шведи – *О.К.*) не мали ані продовольства, ані бойових припасів для оборони, ані мостів та човнів для переправи через Борисфен. У такій скруті шведський король зібрав генералів та офіцерів перед своєю армією та звернувся до них із промовою, після якої вся армія в один голос стала просити його рятувати себе; це прощання було сумним. Нарешті король переправився через Борисфен уплав на коні, незважаючи на поранену ногу, супроводжуваний 400 вершниками, серед яких більшість становили офіцери». Далі автор плану повідомив про капітуляцію генерала Левенгаупта та обмін заручниками: «Генерал Левенгаупт, за наказом короля, свого повелителя, відправив сурмача з офіцером на зустріч до московітського генерала з пропозиціями капітуляції всієї армії на прийнятних і почесних умовах згідно із законами війни. Із цієї та іншої сторони було видано заручників та укладено умови капітуляції, за якими залишки шведської армії здалися у полон». Наприкінці Н. де Фер зазначав: «Що стосується його величності шведського короля, то він направився до населеного буджацькими татарами [міста] Бендери на річці Ністер (Дністер – *О.К.*) у Бессарабії, яким володіли турки».

Привертає увагу розміщена у лівому верхньому куті невеличка врізка – зображення фортеці Переволочна, яке є повністю неправдоподібним. У даному випадку Н. де Фер перевершив усіх – як Л.Алларта, чий план він, імовірно, частково наслідував, так і інших картографів, наприклад П.Гюссона. Переволочна перед очима глядача постає потужною фортецею з 12-ма баштами (на кресленні Л.Алларта їх 5, а у П.Гюссона – 8), до якої рухаються залишки шведської армії. Очевидно, що французький картограф не мав уявлення про оборонні споруди Переволочної, тому зобразив їх так, як вони йому уявлялися – як місце, де, за розрахунками шведів, можна було відбитися від переслідувачів і переправитися через Дніпро.

Аналізуючи зображення окремих об'єктів на плані Ніколя де Фера, а також наведений ним супровідний текст, складається враження, що картограф свідомо вирішив не обмежувати себе використанням уже відомих в Європі з 1709 р. описів та схематичних зображень перебігу Полтавської битви, завбачливо поширених зусиллями переможців. Він шукав щось оригінальне. У даному випадку це могло

бути джерело не російського, а шведського походження. Недарма в описі подій під Полтавою відсутня інформація про дії Петра I та його армії, а в описах поневірянь залишків шведського війська відчувається співчуття з боку автора. До того ж, слід зауважити, що картографічні матеріали російського походження містили легенди російською або німецькою мовами. Іноді траплялися плани з двома паралельними текстами – російською та німецькою, російською і французькою, німецькою й латинською мовами. Тоді, як шведські креслення та плани мали написи шведською, німецькою і французькою мовами²⁵. Між іншим, на момент створення плану Н. де Фера при європейських дворах почали з'являтися й українські емігранти, які гіпотетично теж могли вплинути на вибір джерел, або, принаймні, на обізнаність картографа щодо існування альтернативи російським джерелам. Звичайно, дане припущення не підтверджується документально, але це не виключає такої можливості.

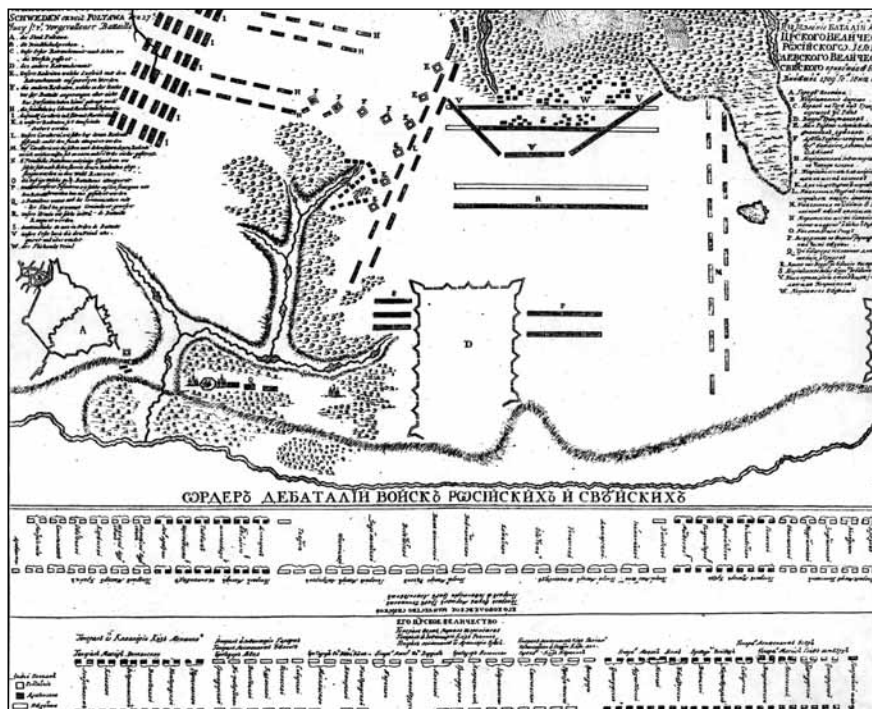
Порівнюючи плани Полтавської битви авторства Л.Алларта (ілюстр.5), П.Гюссона (ілюстр.2), Ф.Леопольда (ілюстр.3), а також більш пізні за часом виготовлення й такі, що, імовірно, могли наслідувати саме креслення Н. де Фера – план Х.Я.Шварца (ілюстр.6) і «План знаменитої Полтавської битви...» (ілюстр.7), – слід відзначити певні переваги креслення 1714 р. Твір Ніколя де Фера виглядає вишукано та водночас стримано: симетричні й однаково декоровані візки, акуратно виписана легенда, мінімум написів та умовних позначень, відсутність зайвих деталей і відображення всіх основних елементів (місця розташування військ перед початком битви, маневри у ході бою, фінальна стадія, що передувала капітуляції). При очевидності походження цієї групи планів від одного першоджерела, тобто від плану Л.Алларта (ілюстр.5), та наявності певних елементів, які наслідувалися у двох або більшій кількості варіантів зображень, план Н. де Фера відзначається своєю неповторністю як за змістом, так і за технікою виконання.

Таким чином, план Полтавської битви Ніколя де Фера 1714 р. був першим та єдиним твором французького картографа, пов'язаним із територією України. Також саме він (а не «План нового міста Петербурга...» 1717 р., як це вважалося раніше) був першим і щодо теренів цілої Російської імперії. Першоджерелом для Н. де Фера, очевидно, послужив план Л.Алларта (ілюстр.5), але водночас картограф скористався й іншими, ще не виявленими істориками, джерелами неросійського походження. Креслення відображає всі етапи битви – від її початку до капітуляції шведської армії під Переволочною, хоча й містить деякі неточності. Загалом створений Ніколя де Фером у 1714 р. план є унікальним, самодостатнім і цікавим джерелом з історії Полтавської битви та її відображення в картографічних матеріалах XVIII ст. Тим більше, що виявлений на інтернет-порталі Національної бібліотеки Португалії варіант Н. де Фера скоріше за все є одним із різновидів плану, відмінним від того, який був відомий військовим історикам XVIII – початку XIX ст. Про те, що даний варіант не є тим, який перебував у фондах військово-ученого архіву російського генерального штабу та згодом був втрачений, говорить одна додаткова характеристика. В.Борисов і О.Носков свого часу зазначали, що на архівному примірнику, який вони описували, у правому верхньому куті була позначка «53» (ілюстр.4). Тож дослідники припустили, що план спеціально виготовлявся для якогось невідомого видання²⁶. На примірнику з Національної бібліотеки Португалії у лівому верхньому куті можна помітити нечіткий напис «103», тоді, як у правому куті сліди будь-яких написів відсутні (ілюстр.11). Це говорить про те, що екземпляри планів дійсно різні. Більше того, нещодавно на сайті московського букіністичного магазину антикварної книги «Русский библиофил»²⁷ з'явилася пропозиція щодо продажу плану Полтавської битви Ніколя де Фера «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р.» (1714 р.): «Гравюра в паспорту. Розміри відбитка: 22,6 x 32,8 см. Розміри в паспорту: 38,6 x 49 см. Відмінна збереженість. План має історико-культурне значен-

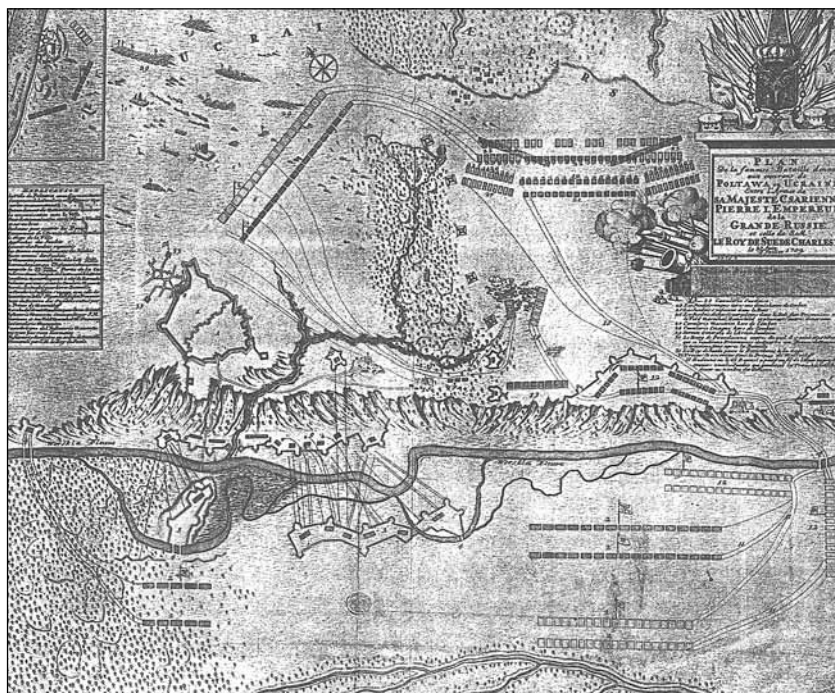
ня, становить інтерес для музеїв. Є експертний висновок Російської державної бібліотеки. Представлений план Полтавської битви виконано одним із найбільш відомих французьких майстрів гравером-картографом Ніколя де Фером у 1714 р. для одного з його видань, присвяченого сучасній історії і війнам в Європі. Колонцифра у картуші вказує номер аркуша в альбомі (53). План оформлено у традиціях європейської військової книжкової ілюстрації кінця XVII – початку XVIII ст., він має вишукане, аскетичне орнаментальне оздоблення» (ілюстр.4).

Отже, виявляється, що план Н. де Фера, який вважали втраченим, насправді таким не є. Порівнюючи зображення «португальського» та «російського» екземплярів, можна констатувати, що вони ідентичні, але тільки у графічній частині. Найявність позначки «53» на «російському» примірнику може вказувати на те, що це той самий архівний екземпляр, який свого часу не виявив Л.Гольденберг, зарахувавши його до втрачених. Однак примірник, нещодавно виставлений на продаж у Москві, не містить опису битви, який, згідно з інформацією, поданою В.Борисовим та О.Носковим, доповнював план і складався з 84 рядків тексту²⁸.

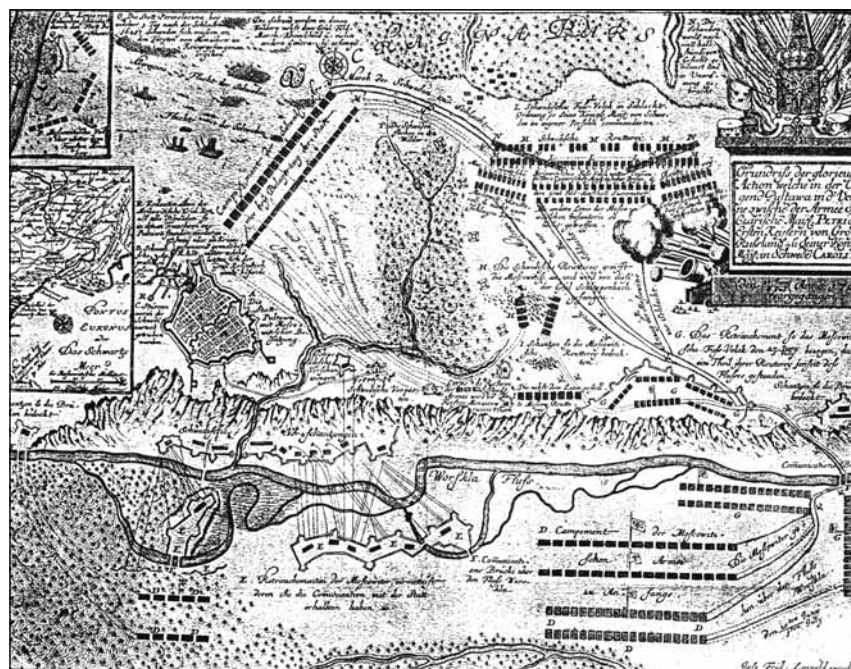
Це означає, що, очевидно, французький картограф створив кілька варіантів плану – із доданим до графічного зображення описом битви на одному аркуші та без опису, який міг долучатися окремо. Саме це підтверджують обидва креслення 1714 р. Аби зробити остаточний висновок щодо цих планів необхідно їх ретельно дослідити. Але один із них (а саме «російський») остаточно змінив місце зберігання і перебуває у приватних руках – він вилучений із наукового обігу. З огляду на це можливість вивчення «португальського» примірника плану Ніколя де Фера, супроводжуваного, до того ж, описом битви, підвищує його історичне та наукове значення. Сам факт виявлення двох різновидів плану, відображених на ілюстраціях 4 та 8, має спонукати сучасних дослідників до більш глибокого вивчення картографічних джерел з історії Полтавської битви та пошуку відповідей на порушені питання.

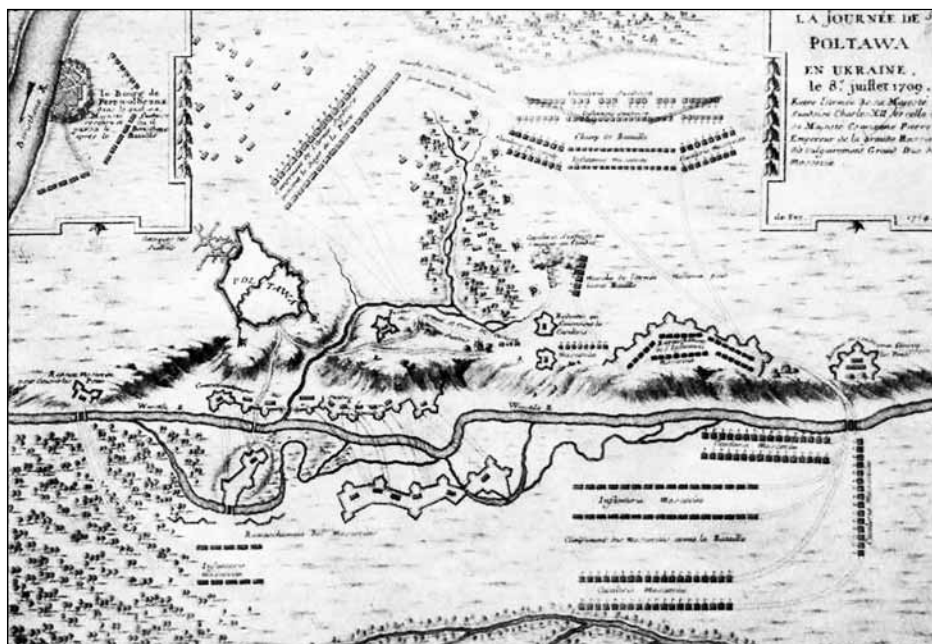
Ілюстр.1. План Полтавської битви Петра I (1709 р.)

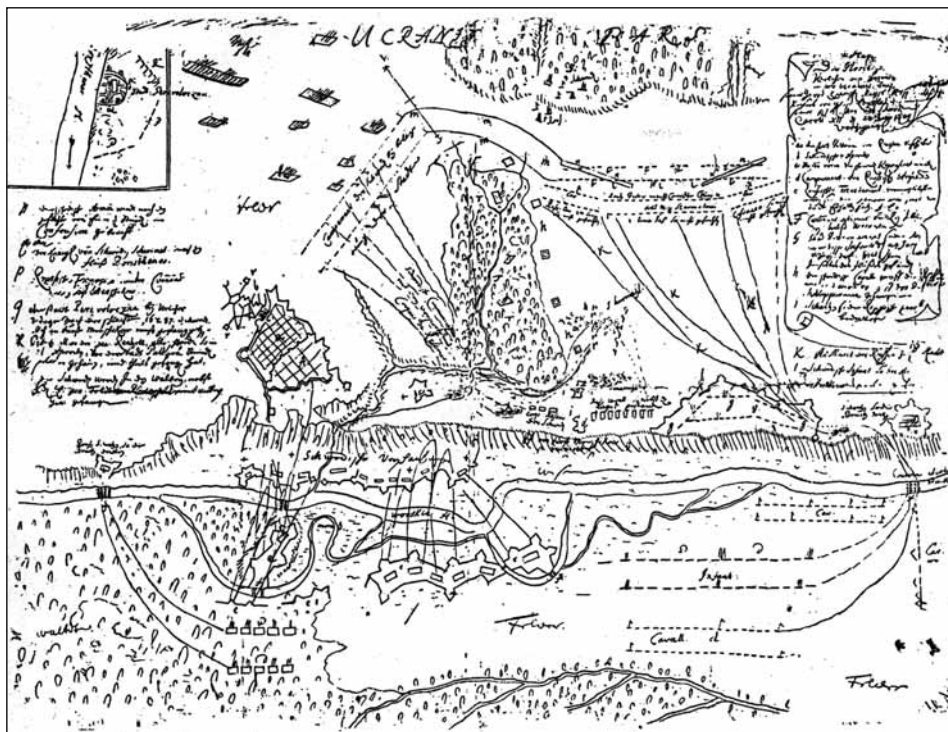
Ілюстр. 2. «План знаменитої битви, що відбулася в околицях Полтави в Україні між арміями його царської величності Петра І, імператора великої Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня (8 липня) 1709 р.» (П.Гюссон, поч. XVIII ст.)

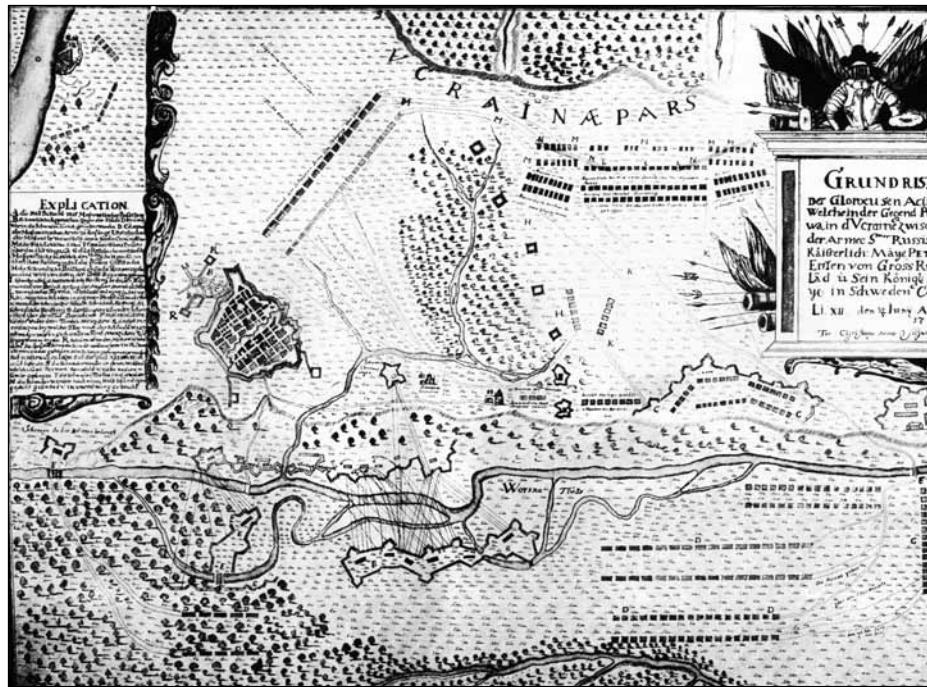
Ілюстр. 3. План Полтавської битви Ф.Леопольда (поч. XVIII ст.)

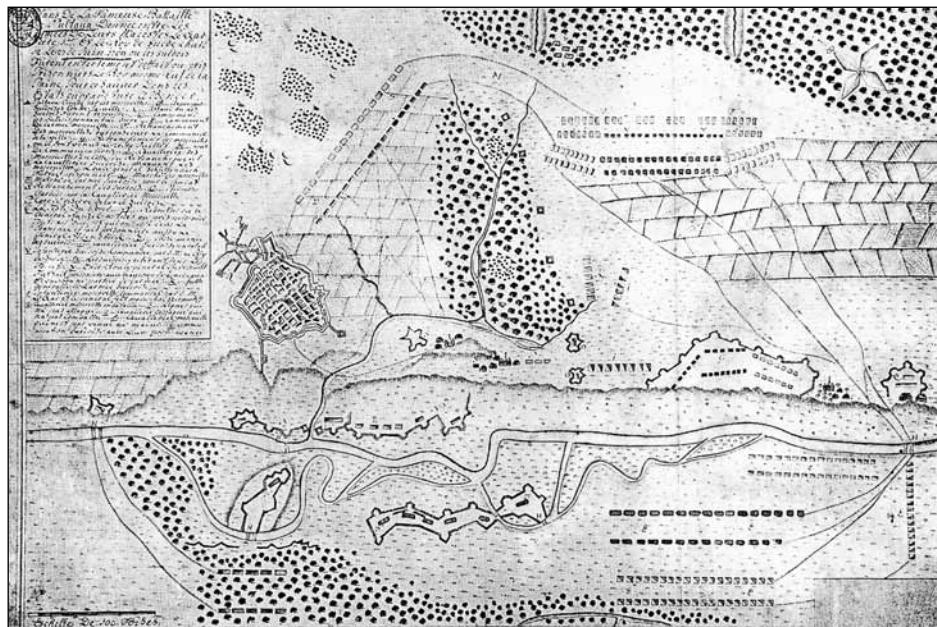
Ілюстр. 4. «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р. між арміями його величності короля шведського Карла XII і його царської величності Петра I, імператора великої Росії, що по-народному називається великим князем Московії» (Н. де Фер, 1714 р.) (із сайту букіністичного магазину антикварної книги «Русский библиофил»)

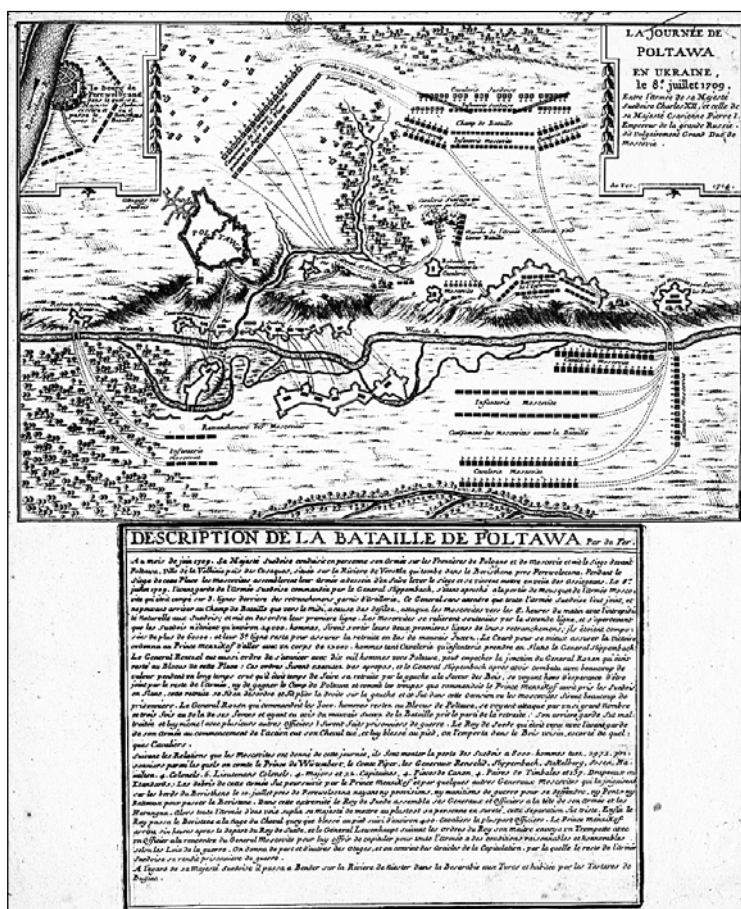
Ілюстр. 5. План Полтавської битви Л.Алларта (1709 р.)

Ілюстр.6. «План славетної битви в околицях Полтави в Україні меж арміями його царської величності Петра І, царя Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня / 8 липня 1709 р.» (Х.Я.Шварц, 1730-ті рр.)

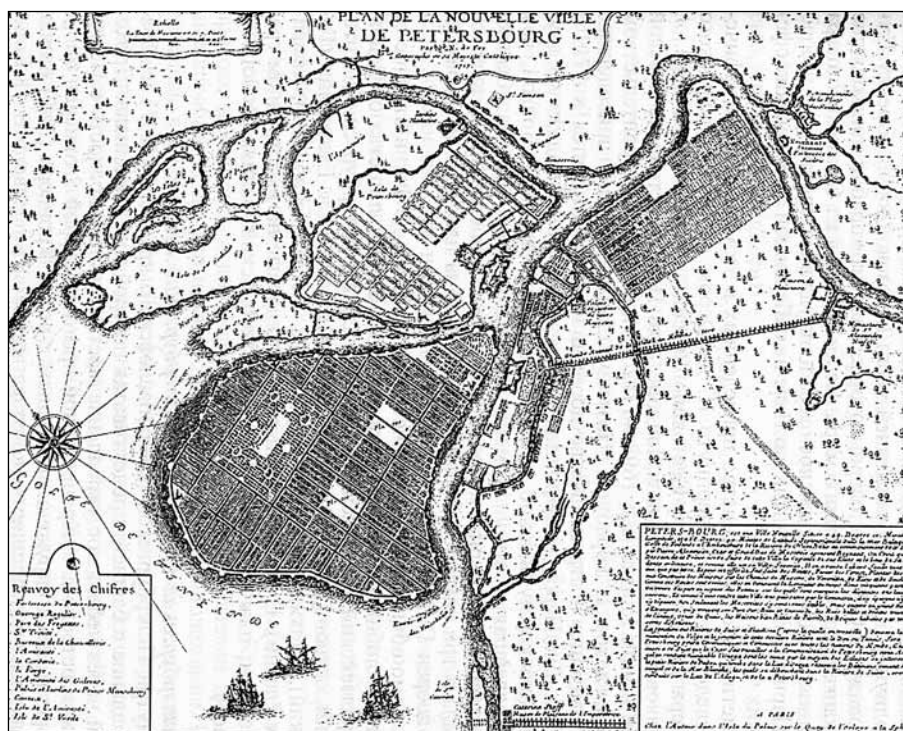
Ілюстр. 7. «План знаменитої Полтавської битви, яка відбулася між арміями їх величностей царя Петра І та короля Швеції Карла XII 27 червня 1709 р., в якій шведи були повністю розбиті або взяті у полон, і сам король ледве врятувався у володіннях Високої Порти, у Бендерах» (перша половина XVIII ст.)

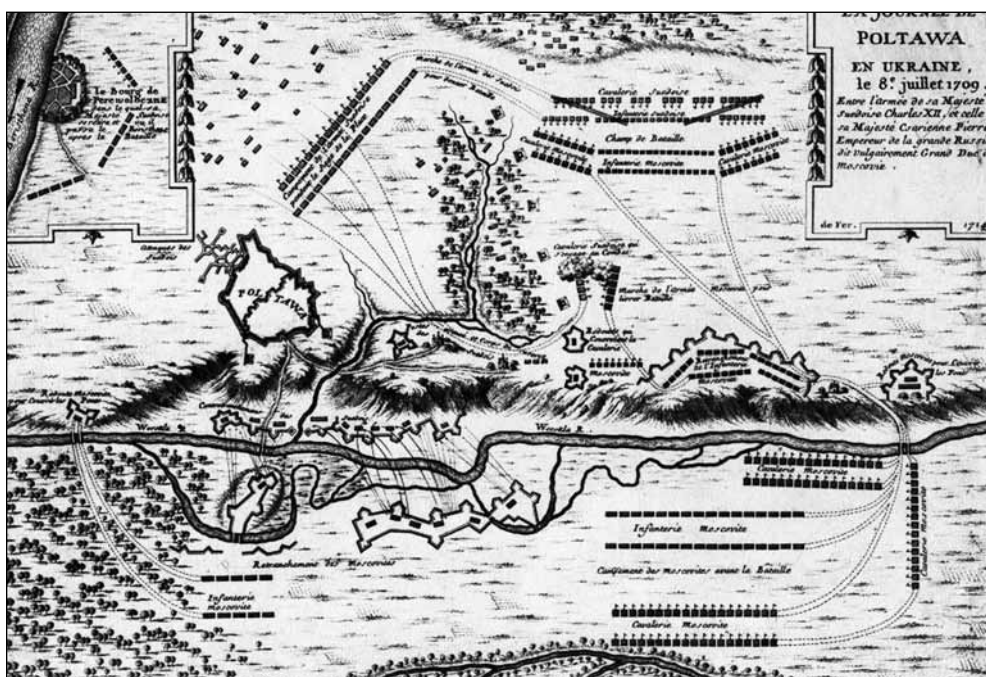
Ілюстр. 8. «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р. між арміями його величності короля шведського Карла XII і його царської величності Петра I, імператора великої Росії, що по-народному називається великим князем Московії» (Н. де Фер, 1714 р.) (із сайту Національної бібліотеки Португалії)

Ілюстр. 9. Портрет Ніколя де Фера (кін. XVII – поч. XVIII ст.)

Ілюстр. 10. «План нового міста Петербурґа, складений Н. де Фером, географом його католицької величності, у 1717 р.»

Ілюстр. 11. Фрагмент плану Полтавської битви Ніколя де Фера (1714 р.)

¹ Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. / Борисов В.Е. и др. – Санкт-Петербург, 1909. – 283 с.

² Гольденберг Л.А. Картографические источники // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – Москва, 1959. – С.363–388.

³ Гольденберг Л.А. Неопублікований «План знаменитой Полтавской битвы» // Укр. іст. журн. – 1959. – №3. – С.118–122.

⁴ Гольденберг Л.А. Картографические источники. – С.385.

⁵ Людвіг Ніколай фон Алларт (?–1728 р.) – генерал-аншеф російської служби. Народився у Саксонії, довгий час служив в Угорщині. У 1700 р. був рекомендований Петру I польським королем Августом II. Брав участь в облозі Нарви (1700 р.), де потрапив у шведський полон. У 1705 р. обміняний на коменданта Нарви генерала Арведа Горна. Із 1706 р. – надзвичайний посол короля Августа II при Петрі I. Того ж року знову вступив на російську службу, керував роботами зі зміцнення важливих стратегічних пунктів Полоцька і Копісї. Із 1708 р. – командир 3-ї піхотної дивізії. За участь у Полтавській битві нагороджений «риндер-бантом» св. апостола Андрія. Брав участь у Прутському поході 1711 р. Унаслідок інтриги О.Меншикова подав у відставку. Повернувшись на службу у 1721 р., Л.Алларт прийняв під своє командування війська, розквартировані на території України, але у квітні 1723 р. передав їх генералові Голіцину, а сам переїхав до Санкт-Петербурга. 30 серпня 1725 р. імператриця Катерина I пожалувала йому орден св. Олександра Невського. Після цього Л.Алларт остаточно залишив військову службу, жив у своєму маєтку, де й помер. Серед сучасників вигідно вирізнявся освітою й глибоким знанням інженерної справи. Залишив багату колекцію (до 800 одиниць) планів різноманітних фортець Європи // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/2657

⁶ Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.383.

⁷ На петровському плані їх шість по фронту та чотири, розташованих перпендикулярно.

⁸ На петровському плані він прямокутний, а на кресленнях Л.Алларта, П.Гюссона та Ф.Леопольда – трикутний.

⁹ На петровському плані фінальна стадія битви, тобто події під Переволочною, узагалі не відображена, водночас на інших згаданих планах наводиться окрема врізка. До того ж, у П.Гюссона вміщено багато додаткової інформації, зокрема: «№28 – Місце розташування козацької кавалерії, що не брала участі в битві»; «№30 – Переволочна, поблизу якої перебували 16 тис. 287 шведів, які здалися у полон»; «№31 – Шведський король, що перепливає Борисфен» тощо. Також варто відзначити розбіжності між зображенням Переволочни в Л.Алларта (ілюстр.5) та П.Гюссона (ілюстр.2), адже перший подав зображення фортеці з п'ятьма баштами, а другий – із вісьмома, що говорить про відсутність в авторів чіткого уявлення про зображуваний об'єкт.

¹⁰ На думку Л.Гольденберга, причиною втрати багатьох оригіналів (або заміни їх копіями) була саме діяльність ювілейної комісії 1909 р. (див.: Гольденберг Л.А. Картографические источники. – С.383).

¹¹ Гольденберг Л.А. Неопублікований «План знаменитой Полтавской битвы». – С.118.

¹² План «Бойові порядки» також вважається втраченим у військово-ученому архіві російського генерального штабу, де він зберігався до опрацювання ювілейною комісією 1909 р.

¹³ Гольденберг Л.А. Неопублікований «План знаменитой Полтавской битвы». – С.121.

¹⁴ <http://purl.pt/index/geral/PT/index.html>

¹⁵ <http://purl.pt/1856/1/>

¹⁶ Як свідчать описи В.Борисова та О.Носкова, план Н. де Фера 1714 р. свого часу зберігався у військово-ученому архіві російського генерального штабу під номером 1523. Він був ґравірований, усі написи виконано французькою мовою. Масштаб – 500 сажнів на дюйм. У верхньому правому куті містилася позначка «53», що дало підставу укладачам опису припустити, що цей план міг плануватися як додаток до якогось твору з історії Полтавської битви (див.: Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.274).

¹⁷ Принагідно дякую своєму колезі Д.Вирському за надану інформацію про місцезнаходження цього документа, а також А.Марусову за допомогу у перекладі описової частини згаданого плану.

¹⁸ Полуденский М. Пётр Великий в Париже // Русский архив. – 1865. – №9. – С.684.

¹⁹ Там же. – С.691.

²⁰ Цілком імовірно, що Н. де Фер дійсно користувався матеріалами Деліля, адже, як стверджував Л.Гольденберг, останній мав у своєму розпорядженні чимало картографічних

матеріалів, у тому числі оригінальний план Полтавської битви 1709 р. (див.: *Гольденберг Л.А.* Картографические источники. – С.380).

²¹ Краузе ван-дер-Кон А. Как отнеслась Голландия к победе русских под Полтавой // Журнал министерства народного просвещения. – 1910. – Ч.XXVII (май). – С.124.

²² Там же. – С.125.

²³ Книга Марсова или воинских дел от войск царского величества российских во взятии преславных фортификаций, и на разных местах храбрых баталий учинённых над войски его королевского величества швейцарского. – Санкт-Петербург, 1713. – 193 с.

²⁴ Опис («Description de la bataille de Poltawa, par de Fer») мав 34 рядки ґравірованого тексту (а не 84, як стверджували В.Борисов та О.Носков (див.: Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.274)).

²⁵ *Гольденберг Л.А.* Картографические источники. – С.364.

²⁶ У тексті опису плану В.Борисов і О.Носков зазначали: «План складено де Фером у 1714 р. У правому верхньому куті №53, тобто він міг бути доданий до якогось твору» (див.: Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.274).

²⁷ http://www.rusbibliophile.ru/Book/La_Journee_de_Poltawa_en_

²⁸ Опис Полтавської битви є органічною складовою частиною «португальського» примірника, але на відміну від вказаних В.Борисовим та О.Носковим 84 рядків, містить 34 рядки ґравірованого тексту.

The article represents the author's version of the Poltava battle plan development and application made by a well-known French cartographer Nicolas de Fer in 1714. Two variants of the map are given. The map was considered lost from the middle of the 1950th until recently.

РЕЦЕНЗІЇ

Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.

На рубежі тисячоліть у світовій історичній науці відбувся відчутний поворот від універсальних схем та «великих наративів» убік локальних «історій-розповідей» (Ж.-Ф. Ліотар). На зміну звичайному детермінізму приходить усвідомлення важливості локальних подій, місцевих культурних традицій, ролі окремих історичних постатей у суспільному розвитку. На цьому тлі відбувається переформатування дисциплінарної структури історичної науки, переосмислення ієрархії окремих відгалужень соціогуманітарного знання. Міждисциплінарність у поєднанні з емоційним відчуттям коренів відкриває нові можливості для перетворення справедливо критикованого за методологічну нерозбірливість краєзнавства на підсистему історичної локалістики, максимально наближеної до людини в її соціальному оточенні.

Надто широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів таїть у собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної «героїзації» своєї історії, ідеалізації місцевих діячів – всього того, що найчастіше вкладається в поняття «історичний романтизм». Непоодинокими є випадки відвертого дилетантизму, політичної заангажованості, схильності до міфотворення.

Можна констатувати, що краєзнавство довше, ніж це потрібно, зациклилося на етапі збирання інформації і як соціальний інститут виявилось неготовим відповісти на інформаційні виклики ХХІ ст. Ідеться насамперед про нездатність краєзнавства вписатися, з одного боку, в «герменевтичне коло» наукових напрямів, зайнятих осмисленням природи сучасної інформації, а з другого – створити інформаційну систему (банки даних), здатних полегшити справу пошуку потрібних відомостей у безмежному просторі сучасних комунікацій. Саме тому величезний обсяг фактографічного матеріалу, у різні часи уведеного краєзнавством у науковий обіг, у своїй переважній більшості лишається «незабезпеченим», його просто неможливо освоїти. Дається взнаки і застарілість терміносисте-